УДК 811.512.145

Г.Г. Батыршина,
В.М. Гарипова-Хәсәншина

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ВӘГАЗЬ ТЕКСТЛАРЫ БЕЛӘН ЭШ
(Россия ислам институты мисалында)

В процессе преподавания татарского языка студентам-теологам одним из важнейших направлений в плане развития устной и письменной религиозной профессиональной речи является работа над текстами религиозного, проповеднического характера. Данный процесс включает в себя несколько этапов, охватывающих почти все основные области татарского языкознания. Работа над текстами проповеди направлена на развитие навыков профессиональной (религиозной) речи и является неотъемлемой частью занятий по татарскому языку у студентов-теологов. В статье авторами делается попытка анализа основных этапов работы в этом направлении, выделяются актуальные моменты на пути формирования у студентов теологического направления навыков устной и письменной речи.

Ключевые слова: проповедь, татарский язык, звуковой состав, теология, арабо-персидские заимствования, религиозная лексика.

In the process of teaching the Tatar language to students of theology, one of the most important areas in terms of the development of oral and written religious professional speech is the work on texts of a religious, preaching nature. This process includes several stages, covering almost all the main areas of Tatar linguistics. Work on the texts of the sermon is aimed at developing the skills of professional (religious) speech and is an integral part of the Tatar language classes for theological students. In the article, the authors make an attempt to analyze the main stages of work in this direction, highlight the actual moments on the way to the formation of students of theological direction of the skills of oral and written speech.

Keywords: sermon, Tatar language, sound composition, theology, Arabic-Persian borrowings, religious vocabulary.

Хәзерге вакытта телгә өйрәтүнең күптөрле ысул, алымнары бар. Алар телне өйрәнүченең (һәм шул исәптән өйрәтүченең дә) үз алдына куйган максат-бурычларына бәйле. Тәҗрибә шуны күрсәтә: бүген телне өйрәнүчеләргә көндәлек сөйләм нигезләрен үзләштерү генә җитми, алар еш кына теге яки бу һөнәр белән бәйле зуррак максатлар куялар. Һөнәри уку йортларында да бу мәсьәләгә аерым игътибар бирелә. Нигездә, телне һөнәри лексика һәм һөнәри сөйләм стиленә мөнәсәбәттә өйрәнү, бу өлкәдә белем һәм күнекмәләр формалаштыру, ныгыту телне үзләштерүнең алдагы этабы санала. Бу этапка телне өйрәнүче билгеле бер лексик-грамматик белемнәр белән, ягъни көндәлек сөйләм калыпларын һәм формаларын үзләштергән хәлдә килсә, күпкә яхшырак, билгеле. Һөнәри сөйләм лексикасы һәм калыплары шул база

нигезендә алга таба үстерелә, камилләштерелә. Ләкин чынбарлык, ягъни телне өйрәнүгә бирелгән вакытның чикле булуы бу процессны (ягъни татар телен җитәрлек дәрәҗәдә яхшы белгән дини кадр әзерләүне) интенсив төстә алып баруны таләп итә. Бу теология юнәлешендә укучы студентларга да кагыла. Студент-теологлар һөнәри лексика белән татар теленең беренче дәресләреннән ук таныша башлый. Авазларның дөрес әйтелешен ныгытуны максат иткән дәресләрдә дә дини сүзләр төп урынны алып тора. Алга таба аларның күләме арта бара. Бу очракта, булачак теологларга күпмедер дәрәҗәдә гарәп теле ярдәмгә килә, чөнки ислам тематикасына кагылышлы лексика, белгәнебезчә, чыгышы белән, нигездә, гарәп теленә мөнәсәбәтле.

Әлеге мәкаләбездә Россия ислам институтының теология юнәлешендә белем алучы студентларын телгә өйрәтү процессында вәгазь текстлары белән эшләгәндә актив кулланылган алымнарга, аларга кагылышлы актуаль мәсьәләләргә тукталып үтәрбез. Вәгазь текстлары белән эш, – бу очракта, сөйләмне шомарту, һөнәри лексиканы баетуның уңышлы һәм шул ук вакытта күп этаплы булган бер төре. Вәгазь текстларының лексик-грамматик һәм синтаксик-стилистик яктан шактый катлаулы булуы сәбәпле, әлеге эш бер генә яссылыкта алып барыла алмый, билгеле. Бу процесс, берничә этаптан гыйбарәт булып, үз эченә татар тел белеменең барлык юнәлешләрен дә диярлек ала.

Вәгазьләр белән эшләүнең башлангыч этабында, һичшиксез, структур-композицион яктан да, тел-стиль нисбәтеннән дә гадирәк булган текстлар сайлап алына. Бу этапта укытучы үз эшендә өлешчә аппроксимация принцибына да таяна.

Текстның гомуми мәгънәсен ачыклаганнан соң, иң беренче чиратта, текстның яңгырашы белән эш алып барыла. Бу этап турыдан-туры орфоэпия, просодика, орфография мәсьәләләренә барып тоташа. Телне өйрәнүчеләрдә, нигездә, консонантизмда татар теленең увуляр [к], [г], [ң] авазлары берникадәр авырлык тудыра. Бу очракта кече тел [қ], [ғ] тартыкларының әйтелешен ныгытуда студентларга гарәп теле ярдәмгә килә дип әйтә алабыз, чөнки алар гарәп телендә дә бар. Гарәп теле дәресләрендә яхшы үзләштерелгән булсалар, алар татар телендә әллә ни кыенлык тудырмый. Монда хәтта кайбер студентларның йомшак әйтелешле [г] авазын увулярлаштыруын да күзәтергә мөмкин. Мисал өчен, *түгел, нигез, гөнаһ* кебек сүзләрне студентлар еш кына [түғэл’], [ниғыз’], [ғонаһ] дип әйтәләр. Һәм, киресенчә, сүз башында *акыда, ашура, алим* кебек гарәпчәләштерү дә күзгә ташлана.

Вокализмга килгәндә, сузыклар арасында аеруча [а], [о], [ы] авазлары аерым игътибар таләп итә. Дөрес әйтелешне ныгыту максатында, татар теленең көндәлек сөйләменә караган сүзләр белән беррәттән, *Коръән, дога, ахирәт, васыять, кыямәт, рамазан, гыйбадәт, йола, фарыз, ышану* һ.б. кебек дини лексикага караган берәмлекләр дә актив кулланыла.

Сөйләмдә, белгәнебезчә, авазлар, нигездә, үзләре генә килми, башка авазлар чолганышында булып, «сөйләм агымында нинди аваз

белән янәшә булуына, нинди фонетик шартларда килүенә карап, авазлар төрле үзгәрешләр кичерәләр» [Татар грамматикасы, б. 30]. Шуңа күрә ассимилияция *(мөселманнар, мөэминнәр, Коръәннән, имамнан* (мөселманлар, мөэминләр, Коръәндән, имамдан түгел), *намазсыз)*, аккомодация (***ша****һит –* ***шә****һит,* ***м****охтаҗ –* ***м****өгаллим,* ***х****аҗ –* ***х****әдис, хи****җ****аб – ха****җ****и га****ф****ил – га****ф****у*), редукция *([күңле] – күңеле, [ба°рсы] – барысы, халкы, холкы, милке*), сингармонизм *(мәчет, мәхәллә, хәзрәт, җәннәт, фарыз, сөннәт, савап, тәүбә, тәкәббер, золымлык, нәфес һ.б.)* кебек күренешләрне дә читләтеп үтү мөмкин түгел.

Сингармонизмга килгәндә, дини текстларда кулланылучы *иман, ислам, исраф, китап* кебек алынма сүзләр сингармонизмга буйсынмасалар да, студентлар рәт гармониясен яхшырак үзләштерәләр. Ирен гармониясен әйтелештә хәтердә калдыру бераз авыррак бара. Аны ныгыту максатында өйрәнелүче текст кысаларында очраган сүзләр белән аерым эш алып барыла. Мәсәлән: «Беренче *мөселманнар* иманның тәмен татыганнар» [Шура. № 7. 2015. Б. 18]; «Аллаһ Раббыбыз һәрберебезгә *холык*-фигыльләребезне камилләштерергә ярдәм итсен» [Әс-сәләм. 2017. № 4. Б. 5]; «Дога – ...әлеге эшнең ахыры хәерле булуын, нәтиҗәләрнең файдасын күрүдә Аллаһка *өмет* баглау, ышаныч белдерү ул» (Шура. 2014. № 6. Б. 71); «*Тормышта* шуны күзәтеп була: үзләре кимчелекләр чокырына төшеп баткан усал һәм начар кешеләр башкалардагы яхшы сыйфатны күрә алмыйлар» [Шәрәфетдин, б. 51]) җөмләләрендә билгеләнгән сүзләрнең (*[мөсөл'ман], [холоқ], [өмөт], [тормош]*) һ.б.. берәмлекләрнең дөрес әйтелешен орфоэпик нормаларга туры китереп өйрәтү сорала.

Орфоэпия кысаларындагы тагын бер юнәлеш – студентларның игътибарын әйтелеш белән язылыш туры килмәгән очракларга юнәлтү. Бу гарәп алынмаларында еш күзәтелә. Вәгазь текстларында еш очраучы шундый сүзләр: *вәгазь [wәғәз'], гыйбадәт [ғибәдәт], һидаять [һидәйәт], канәгать [кәнәғәт], шәригать [шәриғәт], сәлам [сәләм], гыйбарә [ғибәрә], мөбарәк [мөбәрәк], гадәт [ғәдәт]* һ.б. Мәсәлән: «Ислам дине Аллаһы Тәгалә тарафыннан бирелгән ризыкка, саулык-сәламәтлеккә, байлыкка, эш урынына *канәгать* булырга өнди» [Шура. 2014. № 7. Б. 37]; «*Гыйбадәт* рухыбызны баета, безне гөнаһлардан саклый һәм иң кыйммәтле нәрсәбезне – иманыбызны ныгыта» [Ислам дине нигезләре, б. 144].

Вәгазь текстлары белән эш барышында орфография шулай ук аерым өйрәнү объекты булып тора. Беренчедән, студентларга теге яки бу терминның һәр очракта да гарәп теленнән хәрефкә-хәреф күчерелмәвен аңлатырга кирәк. Икенчедән, вәгазь текстларында, дини язмаларда бер үк гарәп алынмасының төрлечә язылуы кыенлыклар тудыра. Хәзерге вакытта ислам диненең торган саен актуальләшә баруы дини эчтәлекле текстларда гарәп сүзләренең күләме артуга китерде, архаиклашкан берәмлекләр кире әйләнешкә керде. Алар арасында, апеллятив лексика белән беррәттән, антропонимнар да (Мәүлет – Мәүлед, Мөхәммәт – Мөхәммәд, Рәшит – Рәшид (Рашид),

Фәрит – Фәрид, Малик – Мәлик, Фатыйма – Фатима һ.б.), топонимнар (Гарәпстан – Гарәбстан, әл-Әкъса – әл-Акса, әл-Әзһәр – әл-Әзһар һ.б.) да бар. Аларның язылышларындагы орфографик төрлелек вәгазь текстларында да чагылыш таба. Әйтик, *вазгыять, хатыйп, вазифа, инкяр, рухи, фатиха, хәрам, тәүфикъ, һидаять, зәкят, фани, расүл, сәхабә, сәдака, таһарәт* сүзләренең вәгазьләрдә ике төрле язылып йөртелгән очраклары шактый еш күзәтелә (*вәзгыять, хатыйб, вазыйфа, инкарь, рухый, фатыйха, хәрәм, тәүфыйк, һидәят, зәкәт, фаный, рәсүл, сәхәбә (сахабә, сахәбә), садака, таһәрәт (тәһәрәт) һ.б.*). Мәсәлән, «Кешенең *рухый* тәрбиясенә, иң беренче чиратта, көчле рухлы шәхесләр йогынты ясый» [Шура. 1914. № 7. Б. 13]; «Бу йорт кешеләренә ... фәрештәләр *фатыйха* бирер» [Шунда ук, б. 6]; «Шулай итеп, без бу *фаный»* дөньяда имтихан тотабыз [Шура. 1914. № 6. Б. 115]; «Аллаһы Тәгалә ... тәүфыйксызлыкта, намазсызлыкта, динсезлектә йөрүчеләргә *тәүфыйк-һидәят* ... насыйп кылса иде» [Шунда ук, б. 29]; «Бер генә бөек әхлак бар: ул – үзеңне *инкарь* итеп, Аллаһ ризалыгы өчен башкаларга игелек кылу» [Фазлыев, 2016, б. 528]. Бу сүзләрне бердәм язылыш нормаларына туры китерү – хәзерге вакытта актуаль мәсьәләләрнең берсе. Һичшиксез, «әйтелештәге бердәмлек, ягъни сөйләмнең әдәби нормаларга нигезләнгән булуы сөйләгәнне тиз һәм дөрес аңлауга китерә, аның матурлыгын һәм аһәңен ныгыта, шул нигездә телгә үзенең төп функциясен – аның аралашу чарасы булуын тулырак үтәргә мөмкинлек бирә» [Татар грамматикасы, б. 103].

Интонация һәм просодика мәсьәләләренә килгәндә, җөмлә ахырында килгән сүзләрдә ритмик буын ахырындагы сузыкларны сузу һәм интонациянең күтәрелеп китүе күзәтелә. Без моны гарәп теле тәэсире белән бәйләдер дип фаразлыйбыз. Бу күренеш тә, һәр студентта очрамаса да, текст яңгырашында игътибардан читтә калырга тиеш түгел.

Вәгазь текстларының лексикасы – аерым бер этапны тәшкил итүче эш төре. Билгеле, телне өйрәнүче монда аңлашылмаган сүзләрне тәрҗемә итү белән генә чикләнми. Аның игътибары әлеге текст тукымасындагы алынма сүзләрнең, нигездә, гарәп-фарсы лексикасының тоткан урынына юнәлтелә. Гомумән, «Телнең үз сүзләре белән чит телләрдән кергән (алынма) сүзләр нисбәте – шактый катлаулы һәм четерекле мәсьәлә» [Юсупов, б. 8]. Дини лексиканың нигезен тәшкил иткән гарәп алынмалары XX гасырда «татар лексик фонды эчендә стабильләшкән, киң семантик һәм структур системаны тәшкил итә торган төркемгә әвереләләр» [Татар лексикологиясе, б. 78].

Сүзнең семантикасы белән эшләгәндә, аларның контекстуаль мәгънәсен ачыклау теологлар өчен аеруча мөһим, чөнки тексттан алган мәгълүмат ике төрле аңлашылырга тиеш түгел. Монда студентларның игътибары җәлеп ителергә тиешле төп мәсьәләләрнең берсе – гарәп телендә күп мәгънәгә ия булган теге яки бу лексик берәмлекнең татар телендә бер генә мәгънәдә кулланылырга мөмкин булуы. Мисал өчен, *тәкъвалык* сүзен алыйк. «Татар теленең аңлатма-

лы сүзлеге»ндә бу берәмлек «тәкъва булу, ягъни дингә бик бирелгән, диндарлык сыйфаты» мәгънәсендә килә [ТТАС, 3 т., 1981, б. 213]. Ислам дине күзлегеннән караганда, *тәкъвалык* – күпмәгънәле сүз. Ул «ислам алып килгән, иманга, гыйбадәткә, кешеләр белән мөгамәләгә, әхлакка бәйле булган бөтен нәрсәне үз эченә ала» [Шура. № 6. 2014. Б. 40]. Коръәндәге «Бәкара (Сыер)» сүрәсенең 177 нче аятендә: «Игелек (тәкъвалык) – йөзләрегезне Көнчыгыш яки Көнбатыш тарафына юнәлдерүегез түгел. Ләкин чын игелек – Аллаһка, Ахирәт көненә, фәрештәләргә, Китапка һәм пәйгамбәрләргә иман китергән; кадерле булганыннан (мал-мөлкәттән) туганнарына, ятимнәргә, мескеннәргә, юлда калганнарга, теләнчеләргә һәм коллар азат итүгә мал сарыф иткән; (фарыз) намазны укыган, зәкят биргән, вәгъдәләшкән чакта сүзләрендә торган, кыенлыкта, авырлыкта һәм афәтләр вакытында сабыр иткәннәр ул. Әнә шулар – (иманнарына) тугрылыклы кешеләр һәм әнә шулар (яман эшләрдән һәм көферлектән үзләрен саклаган) тәкъвалык ияләре» дип тәгаенләнә [Кәлам Шәриф. Мәгънәви тәрҗемә, б. 40] Әлбәттә, мондый күренеш студентларда беркадәр авырлыклар тудыра һәм игътибар таләп итә.

XX гасыр башларында, хәзерге татар әдәби теле аякка басканда кулланылыштан төшеп калган бер төркем алынма лексика XX гасыр ахырында актив сүзлек составына кире кайтты, әмма аларның барысы да тел кулланучыларның киң катламына аңлаешлы түгел, аларның мәгънәсенә төшенү өчен, сүзлекләргә мөрәҗәгать итәргә туры килә [Татар лексикологиясе, б. 88]. Мәсәлән, бүгенге студентларның күбесенә инде халыклашкан (яисә халыклашып бара торган) *кавем, форсат, могтәбәр, золым, мөкатдәс, мөгамәлә, сәгадәт, хасият, шигарь* кебек сүзләр дә таныш түгел. Дини текстларда очрый торган күп кенә гарәби чыгышлы лексик берәмлекләр шулай ук аңлашылмый. Мисал өчен *гафләт, хилаф, тәкълид, хитаб, шәрех, шөкрана, җәлаләтле, мөфәссир, мөҗтәһид, игътикяф, җаһил, фазыйләт, рия, гаһед* кебек сүзләрне күрсәтергә була. Әлбәттә, текст эчендә мондый берәмлекләргә аңлатмалар бирелгән очраклар да бар, «ләкин хөтбә-вәгазьләр телендә кулланылган барлык гарәп-фарсы сүзләрен дә шәрехләп бару мөмкин түгел. Күп очракта аларның татар телендәге бердәйлекләрен дә табу читенрәк» [Нуриева, б. 257]. Шуңа күрә мондый очракларда укытучы әлеге берәмлекләрне аңлатып китәргә тиеш. Мәсәлән, «Шура» журналында [2014, № 6] басылган кайбер вәгазьләрдәге җөмләләр: «Аның үлеме хакында *мөфәссирләр* төрле фикерләр, риваятьләр китергән» [б. 29]; «Әлеге сүзләр мәчеттә җәмәгать намазында катнашырга, анда *игътикяфта* булырга, ... вәгазьләрне тыңларга этәрә» [б. 50]; «Доганың *фазыйләтләре* байтак» [б. 72]; «Суфьян әс-Сәүри ... һәм аңа *тәкълид иткән* башка галимнәр дә бу мәсьәләгә шундый ук карашта булган» [б. 110]; «Аллаһы Тәбарәкә вә Тәгаләне зикер итү исә – иң бөек, иң гүзәл, иң олуг, иң *җәлаләтле*, иң камил, иң зур гамәл» [б. 25]; «Ләкин берәү... Алаһыга биргән *гаһден*, кешеләргә биргән вәгъдәсен үтәсә, ... ачлык яки сугыш

килгәндә сабыр итсә, Аллаһыга чыдамлык күрсәтсә, әнә шул эшләр – изгелекләр» [Әс-сәләм, №4, 2017, б. 5] һ.б. Биредә *мөфәссир* сүзенең – ‘аңлатучы, ачыклап бирүче’, *игътикяф* – ‘мәчеттән чыкмыйча берникадәр вакыт гыйбадәт кылу’, *фазыйләт* – ‘өстенлек’, *тәкълид итү* – ‘иярү’, *җәлаләт* сүзенең – ‘олылык, югары дәрәҗәлек’, *гаһед* сүзенең ‘йөкләмә; килешү; өскә алган бурыч; ант итү’ мәгънәләрендә кулланылганын аңлатып китү сорала. *Гаҗиз калу, гуаһлык бирү, дәфен ителү, шикаять итү, тәвәккәл кылу, зиярәт кылу* кебек конструкцияләр дә тәрҗемә һәм анализ таләп итәләр.

Хөтбә-вәгазь теле лексикасында төрки-татар сүзләре дә зур урын алып тора. Бу сүзләр әдәби телнең нигезен тәшкил итә, җәмгыятьтә, тормыш-көнкүрештә иң мөһим һәм кирәкле төшенчәләрне белдерә. Шулай да бу берәмлекләрнең кайберләре киң кулланылыштан төшеп калган. Телнең пассив сүзлек составына күчсәләр дә, аерым стильләрдә (мисал өчен, вәгазь телендә) алар шактый еш кулланыла. Бу да, үз чиратында, бүгенге студентка текстны аңлауны кыенлаштыра. Мәсәлән, *тәңре, ыру (ыруг), кардәш, угыл, кол, кемсә, ярлыкау, ярату (яралту), әйләү, сыгыну, ою, кылу, ошбу, олуг (олуглау), илә, кеби* һ.б. Шуларның кайберләренә тукталып китик.

Вәгазьләрдә *кылу* фигыле еш кулланылган. **Кылу** – 1. Кит. Нәрсә дә булса эшләү, нинди дә булса эш башкару. // Нәрсәне дә булса оештыру, үткәрү; ясау. 2. Ярдәмче фигыль функциясендә. 1) китү; 2) дини ритуалны башкару» мәгънәсен аңлата [ТТАС, II, 1979; б. 221]. Җ. Фазлыев вәгазьләрендә дә ул шул мәгънәләрдә кулланыла. Мәсәлән: «...Аллаһның кушканына риза булдылар һәм Аллаһка *тәвәккәл кылдылар*»; «Аллаһка гына *гыйбадәт кылырга* тиешлекләрен исләренә төшереп торсыннар...»; «Алар, биш төрле таудан таш китереп, шушы Кәгъбәтулланы бина *кылдылар*» (Фазлыев, 2016, б. 162); «Ибраһим галәйһиссәлам улы Исмәгыйльне корбан итеп чалырга барганда, аларга шайтан килә һәм Раббыларына буйсынмаска *вәсвәсә кыла* башлый» [«Шура», 2014, б.17]; «Гает намазы ни рәвешле *кылына*?» [Шунда ук, б.104] Шулай ук вәгазь текстларында *хаҗ кыла, дога кыла, насыйп кылса, шөкрана кылырга* һ.б. кебек дини стильдә генә кулланыла торган берәмлекләрне күрсәтергә мөмкин. Әйтергә кирәк: бу мисалларда *кылу* төрки-татар сүзе гарәп сүзләре белән килеп, тезмә фигыль хасил итә.

Ярату һәм **яралту** берәмлекләре хөтбә-вәгазьләрдә мәгънәдәш сүзләр буларак кулланыла. Татар теленең хәзерге сүзлек составында *яралту* сүзе юк. Ул аңлатмалы сүзлектә дә теркәлмәгән. Ә андагы *ярату* сүзенең «*барлыкка китерү, бар итү, тудыру*» һәм «яралу, яратылу» фигыльләрендәге «Туу, барлыкка килү» мәгънәләре Аллаһы Тәгалә тарафыннан җиһандагы барлык тере һәм тере булмаган нәрсәләрнең барлыкка китерелүе төшенчәсенә туры килә [ТТАС, III, 1981, б. 645]. Мисал: «Аллаһ Раббыбыз җир һәм күкләрне, җир белән күк арасында булган мәхлүкатларның барысын нинди гүзәл итеп *яралткан*» [Фазлыев, б. 513]; «Аллаһы Тәгалә дөньяны юктан бар ит-

кәндә барча җаннарны да *яралткан...*» [Шунда ук, б. 540]; «Атабыз Адәм (г.с.) белән анабыз Һава (р.г.) *яралтылгач* та җәннәттә яшәгәннәр» [Шура. 2014. №6. Б.122] һ.б.

Кардәш. Аңлатмалы сүзлектә ул: «1. Уртак ата-ана яки әбибаба буенча нәсел, туган кешеләр, иптәш, дус, тугандаш. 2. Аерым тезмәләр составында: уртак сыйфатлар буенча «якын, үз кеше» мәгънәсендә бирелә [ТТАС, II, 1979, б. 59]. Вәгазьләрдә бу сүз аерым да, *дин*, *мөселман* сүзләре тезмәсендә дә эндәшү, мөрәҗәгать итү гыйбарәләре булып хезмәт итә. Шулай ук алар олылау, хөрмәтләү сыйфатлары белән дә кулланылалар. Мәсәлән: *мөхтәрәм кардәшләрем, хөрмәтле дин кардәшләрем, газиз мөселман кардәшләрем* һ.б. «Газиз дин *кардәшләрем*! Раббыбыз безгә ... насыйп иткән икән, ураза тотып, гамәл-гыйбадәттә булып, Раббыбызның чиксез рәхмәтенә ... ирешергә һәрбарчаларыбызга да насыйп итсә иде» [Шура. 2014. №6. Б. 37]; «Бүген мөселманнар вак кына сәбәп өчен дә тарткалашырга, бер-берсен кимсетергә генә тора, начар сүзләр әйтешеп, ... үзләрен дә кимсетәләр, *кардәшләрен* дә рәнҗетәләр, мөселманлыкның да дәрәҗәсен төшерәләр» [Әс-сәләм. № 4. 2017. Б. 4.]

Кемсә. Хәзерге татар әдәби телендә архаик катламга күчкән бу сүз, борынгы әдәби телдәге «кем ирсә, кем әрсә, кем булса (шул)» гыйбарәсеннән кыскарып, *кемсә* рәвешендә кулланыла һәм «кемдер берәү» мәгънәсендә йөри [Әхмәтьянов, б. 131]. Аңлатмалы сүзлектә дә ул «кем» һәм «кеше» мәгънәләрендә бирелә [ТТАС, II, 1979, б. 84]. Вәгазьләрдә әлеге сүз шулай ук «кеше» мәгънәсендә кулланыла: «Аллаһым, Мөхәммәдкә һәм Мөхәммәднең гаиләсенә утырган һәм басып торган *кемсәләрнең* саны кадәрле салават ирештер» [Шура. 2014. № 6. Б. 25]; «Аллаһдан башкаларга табынучы *кемсәләрне* сүкмәгез...» [Шунда ук, б. 118].

Ярлыкау. Дини сөйләмдә бу сүз «Гафу итү, аклау, кичерү, гөнаһларын йолу» мәгънәсендә йөри [ТТАС, III, 1981, б. 648]. Вәгазьләрдә дә ул шул мәгънәдә актив кулланыла. «Бу кичәләрдә күп итеп гыйбадәт кылырга, Аллаһыдан гөнаһларны *ярлыкавын* сорарга һәм тәсбих намазы укырга кирәк» [Шура. 2014. Б. 86]; «Аллаһ Раббыбыз әйтә безгә: кайсыгыз саташып, бәндәчелек белән берәр залимлек эшлиме, һәркем шул эшләгән начарлыгын танырга, Аллаһка мөрәҗәгать итеп, тәүбә кылырга тиеш, Аллаһтан башка беркем дә гөнаһларыгызны *ярлыкый* алмый» [Фазлыев, б. 357].

Олуг. Вәгазьләрдә күптәннән килгән төрки катламның кулланылышы *олуг* сүзендә дә чагылыш таба. Әлеге сүзнең этимологиясе һәм мәгънәләре турында Р. Әхмәтьянов болай дип яза: «Гомум төркидәге *улуг, уллуг* «олы, зур» сүзе борынгы төрки һәм монгол телләрендәге «дәрәҗәле кешеләр утырган махсус ястык» сүзләреннән килә» [Әхмәтьянов, б. 154]. Аңлатмалы сүзлектә ул «бөек, олы» мәгънәләрендә тәгъбирләнә [ТТАС, II, 1979, б. 467]. Шул мәгънәви җирлектә сүз ясагыч кушымчалар ярдәмендә *олуглау* (ихтирам итү, хөрмәтләү, хурлау), *олуглык* (зурлык, мәртәбәлек; олуг булу хәле) һ.б.

сүзләр дә ясалган. Вәгазьләрдән кайбер мисаллар: «Бергә яшәгән һәр минутны Аллаһтан *олуг* нигъмәт дип белик, шөкрана кылыйк, ягъни матур итеп яшик» [Фазлыев, б. 516]; «*Олуг* гает көнендә бәйрәм намазларын укырга, корбаннар чалырга, күңелләребездәге мәрхәмәт, ... тирә-юньдәгеләргә җиткерергә язсын!» [Шура. 2014. № 6. Б. 8]; «Без кешене иң яхшы кыяфәттә яраттык», – дип әйткән Аллаһы Тәгаләгә *олуглауларыбыз* булсын!» [Шәрәфетдин, б. 3] һ.б.

Ошбу берәмлеге хәзерге татар әдәби теле өчен искергән сүз булып тора, ул *бу, шушы* дигән мәгънәне аңлата. Вәгазьләрдә дә әлеге мәгънәдә еш кулланыла. «*Ошбу* очракта шушы һәр ике юнәлештә һәм матди һәм рухи өлкәдә дә армый-талмый тырышып эшләү кирәклеге көн кебек ачык [Шура. 1914. № 6. Б. 71]»; «*Ошбу* вәгаземдә дога турында сөйлим ...» [Шунда ук, б. 69]; «Һәр кабилә рәисе ошбу шәрәфле эшне үзенә алырга тели» [Шура. 2016. № 7. Б. 215] һ.б.

Вәгазь тексты белән эшләүнең иң соңгы этапларыннан берсе – текст синтаксисы юнәлешендәге эш. Бу очракта вәгазь текстының структур-композицион үзенчәлекләре турында студентларда тулы күзаллау формалаштыру, аларның мөстәкыйль рәвештә текстның аутентик вариантын төзүенә, студентның әлеге вәгазь текстын татар теленең орфоэпик, лексик-грамматик, синтаксик-стилистик нормалары нигезендә сөйли алуына ирешү күздә тотыла.

Вәгазь текстлары белән эш – күпэтаплы катлаулы процесс. Әлеге эшнең нәтиҗәле булуын раслаучы төп факторларның берсе – студентларның өйрәнелүче текстта очраган дини сүзләрне, дини лексикага нигезләнгән конструкцияләрне башка контекстуаль тирәлектә дә дөрес итеп куллана белүләре. Ул шактый күп вакыт һәм көч таләп итә. Әмма шуннан башка булачак теологларның һөнәри лексиканы, дини стильдә кулланылучы сөйләм калыпларын үзләштерүенә, аларда бу юнәлештә билгеле бер белем һәм күнекмәләр формалашуга ирешү мөмкин түгел. Бу юнәлештә эш алып барганда, проектлар, когнитив, коммуникатив технологияләр актив файдаланыла. Шул рәвешчә, теология юнәлешендә белем алучы студентларда татар әдәби теле нормаларына нигезләнгән һөнәри (дини) сөйләм күнекмәләре формалаштыру бүгенге көндә телгә өйрәтүдә актуаль юнәлешләрнең берсе саналган хәлдә, уку-укыту процессында катнашучы һәр ике яктан да (укытучыдан да, студенттан да) зур тырышлык таләп итә.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 272 б.

Ислам дине нигезләре. Казан: «Хозур» – «Тынычлык» нәшрият йорты, 2017. 608 б.

Нуриева Ф.Ш. Дини риторика: уку ярдәмлеге / Ф.Ш. Нуриева, Г.С. Нуриев, Ф.Г. Миңнуллин. Казан: Казан университеты, 2013. 418 б.

Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Ф.М. Хисамова. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2015. 1 т. 512 б.

Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2016. 2 т. 392 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. 3 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977, 1979, 1981.

Юсупов Р.А. Икетеллелек һәм сөйләм культурасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 223 б.

Чыганаклар

Әс-сәләм. № 4. 2017.

Фазлыев Җ. Йөз дә бер вәгазь. Казан: «Хозур» – «Тынычлык» нәшрият йорты, 2016. 576 б.

Шәрәфетдин М. Бәхетлеләрнең серләре. 3 китап. Казан, 2010. 94 б.

Шәрәфетдин М. Бәхетлеләрнең серләре. 4 китап. Казан, 2012. 106 б.

Шура. 2014. № 6, № 7.

Шура. 2016. № 7.

Батыршина Гүзәл Гомәр кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, Россия ислам институтының татар теле һәм милли мәдәният кафедрасы укытучысы

Гарипова-Хәсәншина Венера Мәкмүн кызы,
филология фәннәре кандидаты, Россия ислам институтының татар теле һәм милли мәдәният кафедрасы укытучысы